

Den svenska herrgården

AV PETER VON KNORRING

Forskningen kring vår herrgårdskultur får ett välkommet tillskott när Konsthögskolans Arkitekturskola lägger fram resultatet av sina studier av ett femtiotal herrgårdar i Södermanland och Uppland. Till skillnad från de tidigare, mer konsthistoriskt inriktade studierna, läggs huvudvikten här på en analys av den byggnadstekniska utvecklingen från 1640-talet till vårt sekelskifte.

Herrgården representerar i många avseenden en alldeles egen byggnadskultur, trots många kopplingar till andra byggnadstyper, både uppåt och nedåt i den sociala samhällsstrukturen, både nära och fjärran i geografin. Men den upplevs som ett självklart inslag i vårt mellansvenska kulturlandskap och används to m som en symbol för det typiskt svenska, liksom den faluröda stugan.

Kanske beror det på att herrgården inte i första hand var en lyxbostad för en härskande överklass, utan en centralpunkt i hela livet på godset, för både arbete och fest. De hundratals människor som ännu vid vårt sekelskifte var mer eller mindre fast knutna till en medelstor herrgård, t ex i Mälardalen, bevarade naturligtvis och förde vidare minnena från herrgårdsmiljön som därmed kom att återspeglas i mycket av vår vardagliga omgivning.

Herrgården har således under hela sin historiska utveckling bildat en länk mellan den monumentala arkitekturen och folkets byggnadskultur. Genom sitt omfång, som räknas i tusental, utgör herrgårdsbeståndet vårt kanske rikaste koncentrat av den svenska arkitekturhistorien.

Forskning

Forskningen i herrgårdskulturen var intensiv under 1900-talets första hälft, inte minst inom Nordiska museet. En hel generation av kända forskare har publicerat en omfattande litteratur i ämnet, där i första hand paradexemplen lyfts fram. Ändå saknas mycket av den samlade kunskapen, när det gäller t ex överblicken över hela beståndet och de "vanliga" herrgårdarna.

Under senare år har restaureringslinjen vid Konsthögskolans Arkitekturskola ägnat stort intresse åt herrgården som en avspeglning av den kulturhistoriska och inte minst den byggnadstekniska utvecklingen, och därmed som bra exempel inom kulturminnsvården. Ett forskningsbidrag från Riksantikvarieämbetet bidrar nu till att få till stånd en sammanfattning av skolans studier, en analys av herrgårdens utveckling från

1640-talet till vårt sekelskifte, med utgångspunkt från ett femtiotal detaljstuderade exempel i Uppland och Södermanland. Arbetet omfattar ett brett perspektiv av arkitekturhistoriska och byggnadstekniska aspekter, och inom det kulturhistoriska fältet har ett samarbete utvecklats med forskare på Nordiska museet.

Hur ser då vår svenska herrgård ut i denna genomgång? En sammanfattning på några sidor måste naturligtvis bli mycket summarisk, och huvuddragen kanske är välkända. Men de mer detaljerade beskrivningarna av utvecklingen måste få ta sin tid.

1640-talet

Herrgårdskulturen, som vi känner den, började ta form på 1600-talet under Sveriges stormaktstid när adeln växte i numerär och makt. Herremannens lantliga bostad var tidigare en enkel och praktisk timmerstuga, grupperad i en gårdsfyrcant med många uthus, eller om så fordrades ett befäst stenhus med kraftiga kärnmurar, till försvar för den världsliga och kyrkliga makten.

De nya stadspalats och slott som riksråden byggde åt sig i början av 1600-talet inledde en

Salnecke (Up), ett av de få intakta stenhusen från 1600-talets mitt, tyvärr nu utan sina renässansgavlar och målade fönsteromfattningar, representerar en importerad nordeuropeisk murmästartradition.

omfattande byggnadsverksamhet både i Stockholm och på landet. När huvudstadens murmästare inte räckte till fick nya importeras från Nordeuropa för att klara uppgifterna. Med dem följde också både en ny byggnadsteknik och så småningom nya arkitekturideal.

Likheterna är påfallande mellan Stockholms nya stenhus och de många herrgårdar som byggdes under 1640- och 50-talen. Husen är oftast parstugor i tre våningar: ekonomivåning underst, bostads-våning en trappa upp, samt en fest- och gästrumsvåning överst. I de större slotten kunde parstugeplanen byggas ut med framkam-mare och andra variationer. Byggnadstekniken, med slanka fullmurar av tegel och högresta takstolar på ett bärande bocksystem som medger flera vindsbott-nar, erinrar om behovet av volymsekonomi på stadens trånga tomter.

Renässansens stilideal gällde ännu. Exteriören kännetecknas av ett brant tak med höga gavlar, som liksom hörnkedjorna och

omfattningarna utformats som arkitekturelement, målade eller av sandsten. Dörrar och fönster placeras utan symmetri, efter rumsindelningen. Från de öppna spisarna utefter ytterväggarna står höga slanka skorstenar rakt upp ur det branta takfallet.

Invändigt kan dekoren utvecklas på dörrar, i bjälktak och i draperimålade bröstningar på de putsade väggarna, som kompletteras med lösa bonader. Stora fönster med fyra eller sex bågar med blyinfattat glas förmedlar kontakten med dagsljuset och omgivningen.

Barocken

Som stormaktens herrar hade den svenska adeln omfattande sociala och kulturella kontakter med kontinenten, inte minst med Frankrike och därmed med barockens nya ideal, som också utvecklades i Sverige under 1600-talets senare hälft.

I det nya var symmetrin och den logiska estetiska ordningen särskilt viktiga, även som symboler för den världsliga sociala ord-

Fibolms (Sö) långa flygelbyggnader från 1640-talet, som aldrig fick sin stora huvudbyggnad, visar tydliga och tidiga influenser från Frankrike. (Bilden överst.)

Den mindre karolinska herrgården med sitt karaktäristiska säteritak, här **Lagersberg** (Sö), har som regel fått en ljus panel eller revetering under 1800-talets första hälft, på de rödfärgade timmerväggarna.

Ovan: Hårlemans omdaning av Geddeholm (nuvarande **Thureholm**, Sö) skedde precis i brytningstiden mellan barock och rokokok, och utgör också ett spännande exempel på herrgårdens placering och dominans i sitt agrara landskap.

ningen och därmed makten. Liksom hela Frankrike relaterade sig till Ludvig XIV:s sovrum i Versailles skulle nu de svenska godsen få en ordning som kunde förnimmas redan på flera kilometers avstånd – där allén börjar. Ekonomibyggnaderna kunde inte längre ligga i slumpmässig gruppering runt gårdsplanen, utan måste läggas ut i symmetrisk geometrisk ordning. Omgivningen skulle ordnas i form av en tuktad park, i kontrast till naturens oordning.

Med förebilder från den italienska renässansen, Palladio och Serlio, via de nya franska slotten (t ex Vaux-le-Vicomte) utvecklade främst Nicodemus Tessin d ä en ny slotts- och herrgårdsarkitektur och samtidigt en ny yrkesroll: arkitektens. Symmetrin genomfördes strängt i exteriör och planlösning, där den centralt placerade salen utgjorde husets och godsets mittpunkt.

Snickerikulturen fick till en början strängt klassiska former, men snart importerades den franska barockens formspråk, bildligt och bokstavligen tillsammans

med de nya franska möblerna. Dekorerade stuck- eller grisailletak och gyllenläderstapeter hörde till bilden. Allt som bakgrund till det ceremoniella liv som både herre och fru underkastade sig.

Mönstret kopierades även i en mindre skala: i timmerbyggnaden med sexdelad planlösning och två flyglar, som skulle bli en klassiker i vår byggnadskultur. Trähusen var normalt bara i en våning, men planen kunde utvecklas och förstoras inom symmetriens ramar.

Den strävan efter en egen svensk arkitektur, som kanske tog sin början med Riddarhuset och dess unika takform, kom att resultera i säteritaket, symbolen för den karolinska herrgården, av samtiden dock benämnt italienskt. Genom sitt säteritak skilde sig nu den lilla timrade herrgården tydligt från allmogestugan. Att takets form var det primära framgångs av de många olika konstruktionssätt som till en början användes. Först omkring sekelskiftet 1700 hade en genomtänkt normalkonstruktion med repeterade takstolar utvecklats.

Reduktionen och krigen innebar dock att bygnadsverksamheten var måttlig från 1680 och fram till 1720-talet, då en ny våg av karolinskt byggande tog sin början, just när nya ideal nalkades. I interiörerna finns många särdrag från denna tid, av senbarock, exempelvis i snickerikulturen. I många fall skulle byggena på 1730-talet också få övergångsformer som länkar samman barocken och rokokon.

Rokokon

I Frankrike betraktas rokokon i första hand som en ny inredningskonst. I Sverige förknippas den kanske lika mycket med texten det brutna takets form, som då redan var gammal tradition i Frankrike. När den franske arkitekten J G Destain introducerade formen här var den således inte helt ny. I många fall hade också de karolinska taken liknande former, med minimal lanternin och olika lutning på övre och undre taket.

Det gamla 1600-talshuset Sätuna (Up) döljer sig delvis kvar i Härlemans nya byggnad, ett "typhus" för sin tid, närmast identiskt med ett antal andra exempel i landet.

Till det brutna taket hörde fortfarande en strängt symmetrisk fasadkomposition, men nu med ett tydligt tvåvåningsideal, både för sten- och timmerhusen. Många äldre herrgårdar fick under 1700-talet nya brutna tak. Envåningshusen av timmer kunde då byggas på med en våning. I några fall revs tom stenhusens tredje våning för att uppfylla idealbild.

Planlösningarna och inredningskonsten utvecklades främst av Carl Härleman och Jean-Erik Rehn till en konstnärlig nivå som inte står den franska efter. Upplösningen av det stränga ceremoniella livet medgav en upplösning av symmetrikravet och därmed också en större konstnärlig frihet.

Vid 1700-talets mitt hade en stor klass av lantadel etablerats utan ämbetsmässiga bindningar till huvudstaden och med behov av mer praktiska planlösningar för det dagliga livet och för festligt umgänge. Carl Wijnblad utvecklade i sina mönsterböcker hundratals planvariationer som inspiration för "ridderskapet". Till nyheterna hörde anvisningar för hur köket utan brandrisk kunde inrättas även i en huvudbyggnad av timmer, och idén med en mindre "daglig" matsal efter fransk förebild.

Inredningskonsten förfinades och kanske kan man tala om en "standardisering" där skillnaden mellan normal och överdådig inredning minskade. Modet föreskrev släta stucktak med avrundad taklist, enhetliga gråmålade (eller ockra) snickerier med bröstpanel i fönsterbänkshöjd, helfranska tredelade dörrar och lagom vulstiga profiler, lika i alla bostadsrum. Samtidigt utgör detta vår första riktigt varaktiga ideal-

bild av den svenska herrgårdsmiljön.

Till den etablerade snickerikulturen hör också de träspröjsade fönstren från denna tid med 4, 6 eller 8 rutor i varje båge, där spröjsarna möts i tärningsknutar. Lika tidstypiska är de glaserade och mönstrade kakelugnarna, som under 1750–60-talen gradvis ersatte de öppna spisarna.

Gustavianska tiden

Gustaf III:s eget antika intresse bidrog i hög grad under 1770–90-talen till en gradvis förändring av arkitekturidealen i entydigt klassicistisk riktning. Dock, bör det påpekas, har den klassiska traditionen och text symmetrin funnits som en möjlighet i alla stilepoker.

Den sexdelade planlösningen återkom som normalplan, nu i två våningar, för att så förbli under hela 1800-talet. Till det yttre förändrades idealen dock till en början mycket litet. Det brutna taket förblev vanligt ända till om-

*Även i den mindre skalan försökte man följa idealen vid 1700-talets mitt, om än i förenklad form, text som i **Kungsbamn (Up)** med sitt valmade tak och med en enda rumssvit i planlösningen.*

kring 1830, men ersattes gradvis av det klassiska låga sadeltaket. Konstruktivt utvecklades den svenska takstolen till normaltyp för lång tid framåt, till långt in på 1900-talet.

Både ut- och invändigt drevs färgsättningen under 1700-talets senare hälft mot en gradvis ljusare färgskala. Målade panelfasader blir allt vanligare på timmerhusen. Typisk är också den steg för steg ljusare grå snickerifärgen, som för övrigt först under 1900-talet nått en rent vit nyans. I rumsgestaltningen dominerade ännu bröstpanelerna och de målade väggfälten.

Tydligast märks de klassiska

dragen i snickeriprofilerna, där text arkitrav-motivet utvecklas till normalformen för foder, också för hundra år framåt. Pardörrar infördes för att ersätta rokokons breda men opraktiska enkeldörrar. Från 1780-talet fick också fönsterrutorna den storlek och fyrkantiga form som skulle bestå under hela 1800-talet, till en början dock som en lyxdetalj.

Samtidigt som symmetrin återkom i byggnaden innebar dock tidens romantiska inställning till naturen en total brytning med barockens strikta parkutformning. Den engelska parken, den vilda men välstädade naturen, skulle nu breda ut sig kring herrgården, till nöje och inspiration för herrskapet och gästerna.

Den gustavianska herrgårdskulturen har således ur många aspekter varit förebild för hela vår byggnadskultur fram till 1800-talets slut, och dessutom med förnyad kraft under 1920-talet. Här har vi alltså kanske upphovet till vår idealbild av Herrgården.

Empiren och 1800-talet

Med Karl Johan importerades Napoleon-stilen direkt till Sverige från källan, för att ytterligare befästa antiken som ideal. Dock kom dess största påverkan att gälla inredningskonsten, där de nya möblerna hade ett intimt samband med rummet och dess dekoration.

Tapeter med bårder, textila mönster och djävare färgsättningar bröt mot de tidigare rumsidealerna. Deurbattangerna blev obligatoriska, även som tillskott i de äldre husen. Snickeriprofilerna utformades ofta som enkla skarpastensnitt.

Exteriört finns två tidstypiska inslag som slår igenom även på många äldre hus – dels bruket av kolonner eller pilastrar i huvudfasaden, gärna i två vånings höjd, dels också de breda frontespiserna med flacka takfall. Fortfarande finns ett tvåvåningsideal, som under 1800-talet ofta medför att äldre hus byggs på med en ny modern övervåning.

Dessutom är nu timmerhusen ljust panelade, eller lika ofta put-

sade, för att föreställa stenhus. Paradoxalt nog är dock äkta stenhus ovanliga, en följd av en under lång tid minskande tegelproduktion, som inte skulle ta ny fart förrän under 1800-talets andra hälft.

Man kan gott hävda att empirin i sina huvuddrag fortlevde ända till 1870-talet. De nya strömningarna av eklekticism och schweizerstil slog inte igenom förrän träindustrin utvecklats till att kunna tillhandahålla fabriks-tillverkade snickeriprodukter till ett rimligt pris. Först under 1800-talets sista decennier blev snickarglädjen i verandor och omfattningar, och stilefterbildandet i interiörerna, fullt möjliga. De nybyggda herrgårdarna kunde anta alla slags historiska former.

Herrgårdarna påverkades av de borgerliga bostadsidealerna under slutet av 1800-talet även när det gäller planlösningen, som ofta kompliceras genom en markerad åtskillnad mellan herrskaps- och tjänstefolksutrymmen. Adeln hade redan förlorat sin position i samhället, och många gods hade

övertagits av nya ekonomiskt starkare ägare. Istället för att leda utvecklingen hämtade herrgårdarna nya ideal från städernas paradslägenheter.

Av det sena 1800-talets miljöer finns dock idag relativt litet kvar intakt, åtminstone i de äldre husen. Dessa har under 1900-talet i regel återförts till en mer eller mindre autentisk äldre skepnad. Troligen finns det mer kvar idag av restaurerat 1700-tal än av äkta 1800-tal.

1900-talet

Från sekelskiftet och in på 1920-talet inträffade herrgårdskulturens sista glansperiod. Det historiska intresset vaknade både hos godsägarna, forskarna och arkitekterna – man började blicka bakåt i tiden för att hitta sina ideal. En våg av herrgårdsrestaureringar svepte över landet i takt med publiceringen av de stora bokverken och under ledning av kunniga arkitekter, som t ex I G Claesson.

Denna process hade i själva verket inletts redan under 1800-

talets senare hälft genom t ex F W Scholanders och senare Fredrik Lilljekvists restaureringsprojekt, där intresset i första hand dock gällde medeltiden och renessansen. Vid 1900-talets början utvecklades stegvis smaken till att omfatta även barocken och 1700-talets stilar, och de flesta av våra herrgårdar restaurerades efter dessa stilideal, om än inte alltid med autentiskt historiskt underlag.

Hantverket upplevde dock en renessans i tidens byggande som en reaktion mot decenniernas massproduktion, och kombinationen med arkitekternas kunnighet resulterade i en hög kvalitet, som ofta stått sig väl till idag. Samtidigt möjliggjorde den tekniska och ekonomiska utvecklingen en standardhöjning med elektrisk belysning och rinnande vatten till kök, bad och WC. Kanske är denna tid herrgårdskulturens höjdpunkt.

Herrgårdarna blev således både stilrenare och bekvämare som bostäder, en tendens som fullföljts under resten av 1900-

talet. Men för övrigt har alla ekonomiska förutsättningar under tiden ändrats drastiskt.

I takt med vårt samhälles ekonomiska och sociala utveckling har de gods som en gång omfattade hundratals människor omvandlats till moderna storjordbruk, ofta drivna av ägarfamiljen själv med ett fåtal om ens några anställda. Herrgården har tidvis kommit att betraktas som en lyxvilla och beskattats därefter. Arvskiftet har tvingat fram avstyckningar och försäljningar, som genom fideikommissystemets avskaffande även kommit att innefatta inventarierna.

Genom att jordbruket inte längre kan ge det överskott som tidigare underhållit byggnaderna har herrgården förlorat sitt förfäste i den ekonomiska verkligheten. Problemet är bara att en viktig del av vårt kulturarv riskerar att förlösas.

Ur antikvarisk synpunkt torde den bästa garantin för bevarandet vara en obruten arvsföljd i ägar-slakten. I avvaktan på ett nytt system av rimligare förutsättningar

är måste utrymme finnas för en viss ekonomisk uppmuntran i samarbetet mellan kulturminnesvården och herrgårdägarna.

*En ovanligt starkt genomförd klassicistisk gestaltning med breda pilastrar och flacka takfall, **Norrby** (Sö) från 1830-talet. (Längst till vänster.)*

*Det palladianska inflytandet är tydligt i denna 1860-talsombyggnad av **Mälby** (Sö). (Mitten)*

*Det Serlio-inspirerade **Fånö** (Up) från 1870-talet kan ses som ett väl genomarbetat exempel på de många arkitekturstilar som kunde utnyttjas under 1800-talets senare hälft. (Till höger)*

Samtliga foton: författaren

Peter von Knorring är arkitekt SAR, högskolelektor vid Konsthögskolans Arkitekturskola, avd för restaureringskonst.